

Мовознавство

УДК 811.161.2+811.162.1

ББК 81в6

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СВІТУ ТА ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСОБИ ЇЇ ВИРАЖЕННЯ У СПОРІДНЕНИХ МОВАХ

О. М. Лазарович

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342)59-60-78*

У статті розглядаються лінгвістичні засоби та способи концептуалізації світу в українській та польській мовах. На прикладі аналізу окремих фрагментів мовної картини світу описується спільне та відмінне в концептосферах двох споріднених мов.

Ключові слова: *концепт, концептуалізація світу, значення, поняття, символ, образ, концептосфера, концептосистема.*

Німецький філософ В. фон Гумбольдт вважав, що “людина, пізнаючи природу, наближається до неї і добровільно виробляє свої внутрішні сприйняття у відповідності з тим, у які відношення один з одним вступають її духовні сили. І це знаходить своє відображення в мові, оскільки вона для слів утворює поняття” [1, с.74].

На основі розмежування мовлення і мови як двох самостійних, однак взаємопов’язаних феноменів, у лінгвістиці традиційно означають дві моделі світу: концептуальну і мовну. Концептуальна картина світу пов’язана зі сферою абстрактною, вона є сукупністю ідей, понять про навколишній світ та принципи його організації. Та це не лише система понять про сукупність реалій довкілля, але й система смислів, втілена в ці реалії через слова – концепти. Мовна картина світу є продуктом вербальної організації понять, ідей та знань. Це система взаємопов’язаних мовних одиниць, що відбиває об’єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу довкілля. Отже, концептуальна картина світу існує у вигляді концептів, які утворюють концептосферу, а мовна – у вигляді смислів мовних знаків, які утворюють сукупний семантичний простір мови. Порівняно з мовною, концептуальна картина світу має більш універсальний характер і є спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ, тим часом як мовна картина світу виявляє специфіку бачення світу етнічною спільнотою. В кожній природній мові є характерний тільки

для неї огляд світу, – вважав В. фон Гумбольдт. Всяка мова, позначаючи окремі предмети, насправді творить: вона формує для народу, який є її носієм, картину світу [2, с.167].

Складові мовної картини світу охоплюють різні одиниці. Це насамперед лексеми, фразеологічні звороти, граматичні категорії і синтаксичні конструкції, семантична конотація. Крім виокремлених категорій, потрібно згадати про десигнантні та конотаційні компоненти мовної картини світу. Десигнантні елементи присутні в усіх словах, об'єднують слова в лексико-семантичні групи, конотаційні компоненти творять значеннєвий шар. Згідно з “семантичним поглядом” на культуру, слова є безцінними ключами до розуміння культури мовної спільноти.

Досліджуючи мовну картину світу, насамперед акцентують на лексично виражених концептах, що визначаються як багатовимірні ідеалізовані формоутворення або як одиниці ментального процесу, які кодуються у мові та відображають результат категоризації світу.

Для концепту характерна складна, багата структура. Цей термін, поширений у філософії та логіці, в останні десятиліття переосмислювався у соціальній, психологічній та культурній парадигмі. Концепти відтворюють досвід конкретної людини та всього людства, це носії культурної пам'яті народу, які поступово переходять із чуттєвого образу в мисленнєвий. Концепт – це “оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській практиці” [3, с.269]. Саме когнітивне пізнання утворює концептосферу. Д. Лихачов розглядав концептосферу як сукупність концептів нації й зауважував, що чим багатша є культура нації, її фольклор, література, наука, образотворче мистецтво, історичний досвід і релігія, тим багатшою є концептосфера народу [4, с.312].

Серед різних методик концептуального аналізу вирізняється етноцентрична концепція А. Вежбицької, яка виходить з того, що значення зумовлене ментальністю певного етносу [5, с.289]. Кожна мова специфічна, в ній відображений своєрідний національний характер. Способи концептуалізації світу закладені в мові. Оскільки різні мови концептуалізують світ неоднаково, то через зіставлення мов виявляються відмінні концептуальні структури світу. Водночас слід зазначити, що “...концептосистеми в різних людей не збігаються, що залежить не тільки від їхнього інтелектуального рівня, а й від життєвої практики. Таким чином виникають не тільки різні значення того чи іншого поняття, але також найрізноманітніші символічні відображення явищ, конкретні або абстрактні за своєю сутністю, що в сукупності складають загальне уявлення про конкретний предмет чи явище, яке в свою чергу переростає в стереотипне, етнокультурне значення” [6, с.15]. У свідомості людини концепт формується з безпосереднього емпіричного досвіду, предметної діяльності, мовного спілкування та самостійного пізнання мовних одиниць.

Кожен концепт має ідеалізовану когнітивну модель, під якою розуміють усі наші уявлення про об'єкт в цілому. Концепт має складну структуру. З одного боку, в нього входить те, що є змістом поняття, з іншого – те, що робить концепт явищем культури: етимологія, асоціативний ряд, оцінки та конотації (додаткові семантичні або стилістичні відтінки, які накладаються на основне значення слова і служать для вираження емоційно-експресивного забарвлення).

На прикладі лексеми “сонце” розглянемо основні мовні засоби концептуалізації окремих фрагментів світу у споріднених мовах.

У «Тлумачному словнику української мови» подаються такі значення лексеми *сонце*:

1. Небесне світило, розжарене плазменне тіло кулястої форми гігантської розжареної кулі, навколо якого обертається Земля й інші планети. *До (світ) сонця – дуже рано, до настання дня.*

2. Світло й тепло, що випромінюється цим світилом: *вигріватися на сонці*. Із сонцем пов'язані такі поняття як *сонячне затемнення, сонячна батарея, сонячна корона, сонячні плями*.

Такі ж значення подаються і у тлумачному словнику польській мові:

1. Ciało niebieskie widoczne na niebie w dzień w postaci ognistej tarczy, dzięki któremu na ziemi jest jasno i ciepło. *Słońce było wysoko na niebie. Słońce jest naszą najbliższą gwiazdą.*

2. Światło, ciepło i blask wysyłane przez słońce. *Przez okno wpada blade słońce; Uliczki zalane słońcem; Całymi dniami wylegiwalismy się na słońcu nad jeziorem; Kot wygrzewa się w słońku.*

Отже, щодо тлумачення астрономічної назви *сонця*, то в українській та польській мові розбіжностей немає. Коли ж розглядати інші значення (в тому числі і метафоричні), то у двох споріднених мовах можна знайти певні особливості. Концептуальна інформація існує у свідомості людини у вербальному та невербальному вигляді, але концепти завжди мають мовний вираз, тому аналіз мовних явищ допомагає проникнути у концептуальну систему. Концепт знаходить своє вербальне відображення завдяки одиницям різних мовних рівнів. Одне з центральних місць при цьому належить процесам метафоризації. Метафора пронизує все наше повсякденне життя і проявляється не тільки у мові, але й у мисленні та дії. На думку Є. Бартмінського, “...вивчаючи метафору – вивчаємо мову” [7, с.149]. Метафори є свідками розвитку асоціативних зв'язків і художньої уяви у носіїв різних мов, а також функціонують як посередник між людським розумом і культурою.

В українській культурі *сонце* ототожнюється з ранком, з початком нового дня.

День повіки розплющує й створює сонне сонця око.

Руки складемо на вітер запашний й віддыхаємо глибоко.

(«Октостих» І.Б. Антонич)

Сонце у художній літературі розглядається як персоніфікована жива істота, що пробуджується від сну, відкриває своє “сонне око” і освітлює землю, даючи таким чином життя новому дню на землі. Сонце пов’язується й асоціюється з колесом, обручем, соняшником, а сонячне проміння – з радістю, світлом, красою і правдою. *Істина як сонце: якщо поглянути прямо в очі, то можна й осліпнути.*

В зелених лаврах, в синій світлотині,

У сьайві сонця, вишнях у цвіту,

В огні троянд, у моря мерехтінні

Побачить кожен може красоту.

(“Краса”, М. Рильський)

Вже сонця колесо збиває стельмах,

Ще обруча – до осі полум’яної...

(“Коло дійство”, І.Б. Антонич)

Як з праці ранку вилітає сонця куля

Округла, мов бусоля, і швидка, мов мова.

(«Океанія», Антонич)

Розуміння сонця як бога зародилося ще в язичницьку пору, коли формувалися давні уявлення наших предків, але поряд з християнськими вони досі живуть у мові і культурі. Інколи поети творять романтичні образи сонця у поезії, персоніфікуючи його, наближуючи його до земних реалій:

День осінній... вітер віє,

І красуня сонце змерзло

Одягає теплі шати, –

Хмари сиві і блакитні.

(«День осінній...», М. Рильський)

Тут присутній певний поетичний парадокс – *сонце змерзло*, поет вживає своєрідний поняттєвий оксюморон: *сонце, як людина, одягає хмари, як шати.*

Тихесенький вечір на землю сідає,

І сонце лягає в темнесенький гай,

Ой, сонечко, ясне невже ти стомилось

Чи ти розгнівилось іще не лягай...

(Колискова)

Веселе сонечко ховалось

В веселих хмарах весняних...

(Т. Шевченко)

Основний вияв персоніфікації – зображення сонця в жіночому образі “красної пані”.

В уявленнях двох слов’янських народів однаково зберігся культ Сонця як життєдайної сили: на Сонце молилися, з ним пов’язували надії на врожай, добробут. У сучасному світосприйнятті воно усвідомлюється як джерело життя, радості, чогось світлого і прекрасного. Відтак сонце і виступає як символ щастя, злагоди, з ним пов’язуються піднесений

настрій, позитивні емоції: *Сміються батько й мати, і усміхається сонце в небі, розсипаючи повселюдно промінці золотого сміху.*

У релігійних переказах і в поезії древніх народів Сонце мало важливе значення; і в сучасних народних повір'ях, обрядах і казках виявляється давній культ Сонця. Землеробські народи боготворили Сонце і представляли його в антропоморфічних або зооморфічних образах: Озіріс, Аполлон, Одін, Дажбог. В релігійно-поетичних віруваннях символами або образами Сонця є: око, яйце, колесо, чаша, золото тощо.

Дорога сонця по небі окреслена як рух по колу, яка становить висхідну паралель в обрядових піснях:

*Колом, колом сонечко іде,
Наша молода до шлюбу іде,
Колом, колом сонечко ходить
А на тому колі збіжжя родить.*

Напрямок за сонцем належить зараховувати до обрядових і магічних процесів. Наприклад, весілля іде чи їде за сонцем, так як сонце ходить, щоб молодим все добре велося, так як сонцю на небі.

Орати і сіяти починають із сходом в напрямку на захід, щоб не було втрати збіжжя.

Сонце переживає наче людина: радіє, плаче, оглядає все, перед заходом похиляється, ніби кланяється землі.

У народних піснях до сонця звертаються з проханням, щоб воно швидше заходило за ліс та зелені дерева, з ним розмовляють закохані дівчата і молоді жінки.

Існують молитви-привітання до сонця, яке сходить. Коли сонце починало сходити, люди робили на собі знак хреста, виголошуючи при тому «Отче наш» чи якусь іншу молитву. Сліди культу сонця є теж у забороні показувати на сонце пальцем, щоб не вибрати йому ока. Сонце називали «оком Бога».

З сонцем, його виглядом чи кольором пов'язують і народні прикмети: сонце дуже червоне – знак недалекої війни, смерті чи голоду. Коли нема сонця в день шлюбу – це означає сумне життя молодої пари. Урожайний рік буде тоді, коли на Різдво світить сонце: якщо з кожним днем ясніше, то й урожай багатший.

У польській мові, як і в українській, сонце асоціюється з позитивом, з усмішкою:

*Słoneczko śpiewa na cały głos,
Choćbyś miał, bracie, kłopotów sta,
Słoneczko z góry uśmiecha się,
Słoneczko woła przez całe dnie.*

(Smoczyńska)

Словник фразеологізмів української мови за ред. О. Винника подає такі фразеологізми з лексемою *сонце*:

– *козацьке (циганське) сонце*: “Місяць. – Поночі? – здивувався Данило. – Що для нас ніч, коли має зійти *козацьке сонце*?” (М. Стельмах);

чи “Холодне циганське сонце світило тепер уже їм десь із-за потилиці” (О. Гончар);

– під сонцем (кут, куточок): “У світі, на землі. О племене, вас утомили війни. І навіть в сні не вийти вам із пут. Переділіться знову – супокій Хай буде кожному *під сонцем кут*” (М. Зеров);

– (вставати, підніматися) разом із сонцем: “Рано, удосвіта. Встає Максим з сонцем, лягає з місяцем; у нього і пооране, і посіяне, і нас, спасибі йому, слухається і шанує” (О. Кониський); “Думка була виїхати *разом із сонцем*, бо не близька дорога” (О. Гончар).

У польській мові співзвучні з українською фразеологізми: *jasne jak słońce* – про щось очевидне, збагненне або легке до зрозуміння. *Dla mnie to jasne jak słońce, że Kryśka jest zazdrosna o Halinkę i dlatego nie zaprasza jej do domu; nie chwał dnia przed zachodem słońca* – не потрібно тішитися завчасу з позитивного ефекту; *wstać, rozpocząć pracę itp. ze słońcem* – встати або розпочати справу дуже рано; *najlepszy, najgorszy itp., nic lepszego, nic gorszego itp. pod słońcem* – найкращий (найгірший) з усього (на цілому світі) тощо. А от фразеологізм *porywać się (iść, rzucać się itp.) z motyką na słońce* – приступати до якогось важкого завдання, не маючи потрібних засобів чи сил, не має відповідника в українській мові.

В. Копалінський у «Словнику символів» подає такі значення сонця: *słońce* to symbol nieskończoności, nieba, początku, ognia, światła, ognia, wędrowca, siły (zasady) aktywnej, źródła energii i mocy życiowej, dawcy i niszczyciela życia, oka boskiego, Stwórcy, Chrystusa, Raju, odnowiciela, zmartwychwstania, uzdrowiciela, świetności, wspaniałości, triumfu, prawdy, chwały, sprawiedliwości, oświecenia, słowa, autorytetu, inteligencji, mądrości, rozumu, geniuszu, wolnej woli, wynalazczości, rolnika, ojca, męskości, płodności, wierności, niewierności, szaleństwa [9, с.390]. В цих символах відображено різні сфери буття людини. Можна погодитись з думкою Ю. Степанова, який вважав, що “...концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї. В концептах складаються ідеї, які виникли в різний час і в різні епохи. Концепт – це “одиниця, покликана зв’язати воєдино наукові пошуки в галузі культури, свідомості й мови, тому що він належить свідомості, детермінується культурою в мові” [8, с.9].

Література

1. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода / В.Гумбольдт // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. – М., 1956. – С. 68-86.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В.Гумбольдт. – М., 1984. – С. 231.

3. Аскольдов С.А. Концепт и слово / С.А.Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к культуре текста. – М.: Akademia. – 1997. – С. 267-279.
4. Цит. за: Сірант А. Концептосфера художньої картини світу та концепт як її основний елемент / А.Сірант // Семантика мови і тексту. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. Ч.ІІ. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 312.
5. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А.Вежбицкая. – М.: Школа “Языки русской культуры”. – 1991. – 780 с.
6. Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу / М.П.Кочерган // Мовознавство. –2004. – № 3. –С 12-22.
7. Цит. за: Барабаш О. Проблематика мовної картини світу в поглядах сучасних польських лінгвістів / О.Барабаш // Актуальні проблеми дослідження граматики та лексикології. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Вінниця, 2006. – 252 с.
8. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты в сознании и дискурсе / Г.Г.Слышкин. – М., 2000. – 256 с.
9. Словник української мови: В 11 т. – К., 1971-1981. – Т. 1-11.
10. Kopaliński W. Słownik symboli / W.Kopaliński. – Warszawa, 2006. – 521 с.
11. Słownik języka polskiego // pod red. W.Doroszewskiego. T.1-11. –Warszawa, 1965.

Стаття надійшла до редакційної колегії 28.11.2012 р.

*Рекомендовано до друку докт.філол.наук, професором **Грещуком В.В.**,
канд.філол.наук, доцентом **Лобур Н.В.** (Львів)*

CONCEPTUALIZATION OF THE WORLD AND LINGUISTIC MEANS OF ITS EXPRESSION IN THE KINDRED LANGUAGES

O. M. Lazarovich

*PreCarpathian National University by V. Stefanic;
Ivano-Frankivs'k, Shevchenko str., 57; ph. +380 (342) 59-60-78*

Linguistic means and ways of the conceptualization of the world in the Ukrainian and Polish languages are studied in the article. Common and different features in the conceptspheres of two kindred languages are described on the example of the analysis of separate fragments of the language picture of the world.

Key words: *concept, conceptualization of the world, meaning, notion, symbol, image, conceptsphere, conceptsystem.*